

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԱՍՈՐԻՆԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՆԱԽԱՇԵՄԻՆ

Բանալի բառեր՝ ասորիներ, Օսմանյան կայսրություն, վեց հայկական վիլայեթներ, Խարբերդ, Ասորի ուղղափառ եկեղեցի, «Եփրատ» քոլեջ, Աշուր Յուսուֆ, «Բաբելոն» պարբերական, ասորական գիր

Օսմանյան կայսրությունում, տարբեր աղբյուրների գնահատմամբ, մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, հաշվում էին մոտ 250 հզ ասորիներ: Նրանց գրեթե կեսը, ըստ Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալների, բնակվում էր հայկական վիլայեթներում՝ 60 հազար՝ Դիարբեքիրի, 25 հազար՝ Սեբաստիայի, 18 հազար՝ Վանի, 15 հազար՝ Բիթլիսի, 5 հազար՝ Խարբերդի¹: Ասորիների մյուս կեսը բնակվում էր Ադանայի (Ադանա, Մարաշ), Հալեպի (Ուրֆա, Հալեպ, Կամիշլի), Սիրիայի (Դամասկոս, Համա) և Մոսուլի վիլայեթներում:

Պատմականորեն՝ ինչպես և հայերը, ասորիները բաժանված են երկու խոշոր խմբերի՝ արևելյան և արևմտյան: Առաջին խումբը կազմում են Արևելքի և Քաղդեական կաթոլիկ եկեղեցիների, երկրորդը՝ Անտիոքի ասորի ուղղափառ և Ասորի կաթոլիկ եկեղեցիների հետևորդները:

Արևելքի եկեղեցու հետևորդները («նեստորականները») բնակվում էին վարչականորեն Վանի վիլայեթի մասը կազ-

¹ Léart, M. (Krikor Zohrap), *La question arménienne à la lumière des documents*, ed. Paris, 1913 (http://armenews.com/IMG/La_question_Armenienne_a_la_lumiere_des_documents_1913.pdf); McCarthy, J., *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire*, New York University Press, 1983, էջ 102-03:

մող Հաքքյարի (արամեերեն *աքքարե*՝ «ոռնչպարներ» բառից) բարձրավանդակում (այսօրվա Թուրքիայի հարավ-արևելք) և հարակից ցածրավայրերում²: Նրանք բաժանված էին մի քանի ցեղերի և համեմատաբար անկախ էին Օսմանյան իշխանություններից³: Հաքքյարիի Քոչանիս (Կուղչանիս) գյուղը մինչև 1915 թ. ցեղասպանությունը եղել է Արևելքի եկեղեցու կաթողիկոսի նստավայրը: «Նեստորականների» երկրորդ խոշոր զանգվածը բնակվում էր Իրանում՝ Ուրմիա լճի արևմտյան ափամերձ շրջաններում և բուն Ուրմիա քաղաքում⁴:

² Վաղ միջնադարում (V դարից սկսած) Հայաստանի հարավային շրջաններում բնակվող ասորիների վրա տարածվում էր Արևելքի եկեղեցու Սծբինի մետրոպոլիտների իրավասությունը, և նրանք կոչվում էին «Սծբինի ու Հայաստանի մետրոպոլիտներ»: V-ից մինչև առնվազն XIII դ. վերջը Սծբինի մետրոպոլիտությունն ունեցել է բուն Հայաստանում՝ Վանա լճի շրջանում գտնվող թեմ, որի կենտրոնը Բզնունիք գավառի Խլաթ քաղաքն էր, և որի մեջ մտաւփորապէս XI դ. սկզբից մտնում էր նաև Վան քաղաքը: Խլաթի ծնունդ է եղել Արևելքի եկեղեցու Բասրայի մետրոպոլիտ Սողոմոնը (XII-XIII դդ.), ով հայտնի է Աստվածաշնչի մեկնությանը նվիրված «Մեղվի գրքով» (Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, Gorgias Press, 2011, էջ 378):

³ Հաքքյարիի ասորիների պատմության, կենցաղի և սովորությունների մասին տե՛ս Լալայան Ե., *Վասպուրականի ասորիները*, «Ազգագրական հանդես», 24 (I), 1913, էջ 181-232 (<http://ethno.asj-oa.am/644/>):

⁴ 1828 թ. ռուս-իրանական պատերազմից հետո մի քանի հարյուր ուրմիացի ասորի ընտանիքներ հաստատվեցին Արևելյան Հայաստանում՝ հիմնելով Կոյսասար (հետագայում՝ Դիմիտրով), Դվին-Ասորի (Վերին Դվին), Արզնի, Շահրիյար, Գյոլ-Ասորի, Ուրմիա՝ «նեստորական» և Սիյադուրթ քաղղեական գյուղերը, որոնցից առաջին չորսն այսօր էլ գոյություն ունի: Երկու ասորական գյուղ՝ Սամավաթ և Բեդրա-Խաթուն, եղել են Կարսի շրջանում. դրանք հիմնադրել էին 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հետևանքով Օսմանյան կայսրությունից գաղթած «նեստորականները»: Կարսի շրջանը Թուրքիային բռնակցվելուց հետո տեղի քրիստոնյա բնակչությունը կամ ոչնչացվեց, կամ ստիպված եղավ գաղթել Ռուսաստան: Արևելյան Հայաստանի համատեքստում արժե հիշատակել, որ X-XI դդ. Արևելքի եկեղեցին ունեցել է Աղվանքի տարածքը ներառող թեմ, որի կենտրոնը Պարտավն էր: Քանի որ Աղվանքում ասորիներ չեն եղել, ապա ակնհայտ է, որ թեմը ստեղծվել էր կովկասյան տարածաշրջանում Արևելքի եկեղեցու քարոզչական գործունեությունը խթանելու նպատակով:

Օտարերկրյա, առաջին հերթին՝ ամերիկացի և ռուս միսիոներների ջանքերով, նախապատերազմյան տարիներին իրանական ասորիների մեծ մասը բողոքականություն և բյուզանդական ծեսի ուղղափառություն էր ընդունել, իսկ Արևելքի եկեղեցուն հավատարմություն պահպանածները փոքրամասնության էին վերածվել⁵:

Քաղղեականները (կաթոլիկություն ընդունած և ինքնուրույն եկեղեցի կազմած Արևելքի եկեղեցու նախկին հետևորդներն են) հիմնականում բնակվում էին Մոսուլի վիլայեթի հյուսիսում, Բիթլիսի և Դիարբեքիրի վիլայեթների որոշ վայրերում, ինչպես նաև Ուրմիայի շրջանի մի քանի գյուղերում: Քաղղեականներն այսօր Իրաքի խոշորագույն քրիստոնեական համայնքն են⁶:

Արևելյան ասորիներն իրենց ճնշող մեծամասնությամբ շարունակում էին խոսել զանազան արդի արամեական բարբառներով, որոնք բաժանվում էին մի քանի խմբերի:

Անտիոքի ասորի եկեղեցու հետևորդների («հակոբիկների») հոծ բնակության ամենախոշոր շրջանը Տուր-Աբդինն էր (արամեերեն՝ «[Աստծո] երկրպագուների սար», այսօրվա Թուրքիայի հարավում՝ Մարդինից արևելք): Այն պատմական Ասորիքի մի մասն է, ասորական վանականության հնագույն օջախը: Տուր-Աբդինի տարածքում էր գտնվում ասորական միջնադարյան մշակույթի խոշոր կենտրոն՝ Մծբին քաղաքը, որն օսմանյան տիրապետության տակ վերածվեց խղճուկ և խարխուլ Նուսայբին ավանի:

Ինչպես և Ուրմիայի շրջանի ասորիները, Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաները հասանելի էին արևմտյան կաթոլիկ և բողոքական միսիոներների համար, ովքեր նրանց միջավայրում զգալի հաջողությունների էին հասել: Այսպես, Մար-

⁵ Հակոբյան Ա., *Արամեագիտության և ասորագիտության ներածություն*, Երևան, 2015, էջ 532:

⁶ Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, էջ 92:

դինի հայերի ու ասորիների զգալի հատվածը կաթոլիկությունն էր ընդունել, իսկ հայ և ասորի բողոքականների մեծ թվով աչքի էին ընկնում Խարբերդն ու Ուրֆան⁷:

Ի տարբերություն «նեստորականների», արևմտյան ասորիներն ավելի լավ էին ինտեգրված օսմանյան հասարակության մեջ և ավելի լոյալ էին Օսմանյան կայսրությանը: Նրանց մտավորականության շրջանում՝ հատկապես երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո, որոշ տարածում ունեւր այն գաղափարը, թե «բարեփոխված» և «ժողովրդավարական» Օսմանյան կայսրությունում կարելի է հասնել մահմեդականների հետ խաղաղ գոյակցության, իրավահավասարության և ազգային կյանքի զարգացման: Դրա հետ մեկտեղ, բազմաթիվ ասորիներ համակրում էին հայկական ազգային-ազատագրական շարժմանը, սակայն սեփական ազգային-ազատագրական գաղափարախոսություն և շարժում օսմանյան ասորիները չունեին:

Օսմանյան կայսրությունում «հակոբիկները», լինելով առաքելական հայերի հետ նույնադավան, կազմում էին հայկական *միլլեթ*-ի, այսինքն՝ պաշտոնապես ճանաչված և ներքին ինքնավարություն վայելող կրոնական փոքրամասնության մի մասը: Պաշտոնական փաստաթղթերում նրանց երբեմն նույնիսկ կոչում էին *յաղուբի էրմենիլեր*, այսինքն՝ «հակոբիկ հայեր», թեև ավելի տարածված էր *սյուրյանի կադիմ*՝ «հին ասորիներ», այսինքն՝ ոչ կաթոլիկներ կամ բողոքականներ անվանումը: Մինչև 1783 թ. «հակոբիկներն» ունեին օսմանյան իշխանությունների հետ անմիջականորեն շփվելու հնարավորություն, սակայն այդ թվականից հետո իշխանությունները, որոնք ցանկանում էին հնարավորինս կենտրոնացնել քրիստոնյա համայնքների կառավարումը, զրկեցին նրանց այդ իրավունքից: «Հակոբիկները» պետք է այդուհետ դիմեին Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքի ծառայութ-

⁷ Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 538:

յուններին, ով ներկայացնում էր մայրաքաղաքում բոլոր միաբնակ քրիստոնյաներին (նույն իրավիճակը տիրում էր և Երուսաղեմում, որտեղ մինչև 1865 թ. ասորի, ղպտի և եթովպացի հոգևորականությունը ենթակա էր հայոց պատրիարքին): Քաղդեական և Ասորի կաթոլիկ եկեղեցիների հետևորդները պատկանում էին 1831 թ. ստեղծված հայ կաթոլիկների միլլեթին (Հայ կաթոլիկ եկեղեցու համայնքի մեջ ասորիների ընդգրկում դեռևս XVIII դ. արձանագրվել է Մարդինում⁸):

Ձևականորեն հայկական առաքելական միլլեթին էին դասվում նաև Վանի վիլայեթի «նեստորականները», չնայած որ, զուտ դավանական առումով, Հայ առաքելական եկեղեցին «անհամատեղելի» է Արևելքի եկեղեցու հետ: 1864 թ. անհաջող փորձ արվեց ստեղծել առանձին «նեստորական» միլլեթ: Իրենց աշխարհագրական մեկուսացվածության և կենտրոնական իշխանությունից ինքնավարության ավելի բարձր աստիճանի պատճառով, «նեստորականները», փաստորեն, դուրս էին մնում միլլեթների համակարգից:

Ինչ վերաբերում է բողոքականներին, ապա բրիտանական ճնշման ներքո Օսմանյան կայսրությունը 1850 թ. հայտարարեց բողոքականների միլլեթ ստեղծելու մասին⁹, սակայն փաստացի ճանաչում այդ միլլեթն այդպես էլ չստացավ: Կայսրության բողոքականների մեծամասնությունը հայեր էին, և բողոքականություն ընդունող ասորիներն ինքնաբերաբար միավորվում էին հայերի հետ ընդհանուր՝ իր էությանը հայկական համայնքի մեջ (Ուրֆայում, սակայն, բողոքական ասորիներն ունեին իրենց սեփական եկեղեցին¹⁰):

⁸ De Courtois, S., *The Forgotten Genocide: Eastern Christians, the Last Arameans*, Gorgias Press, 2004, էջ 171:

⁹ Shaw S., Shaw E., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2*, Cambridge University Press, 2002, էջ 127:

¹⁰ Kieser, H.-L., *OttomanUrfa and its Missionary Witnesses*, in *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G.Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006, էջ 413:

Հայկական վիլայեթների խոշոր քաղաքներում և բազմաթիվ գյուղական վայրերում հայերն ու ասորիներն ապրում էին կողք-կողքի և ունեին բարիդրացիության և համագործակցության բազմադարյան ավանդույթներ: Հայ առաքելական եկեղեցին չէր փորձում միջամտել քույր Անտիոքի ասորի ուղղափառ եկեղեցու ներքին գործերին, թեև եղել են անախորժ բացառություններ (առավելապես՝ եկեղեցապատկան ունեցվածքի տնօրինման իրավունքի շուրջ), որոնք, ժամանակ առ ժամանակ, լարվածություն են առաջացրել հայ-ասորական հարաբերություններում և նույնիսկ ստիպել ասորիներից ոմանց հայերին ընկալել որպես ասորական ազգային ինքնությանը սպառնացող վտանգ: Անվանի մտավորական և լրագրող, Դիարբեքիի ծնունդ Նաում Ֆահկը (1868-1930 թթ.) իր հոդվածներից մեկում գրել է, թե հայերը, դիտելով իրենց ու ասորիներին որպես մեկ միասնություն, «ավերել են մեր միլլեթը, մեր տեսակն ու մեր լեզուն, գրավել են մեր եկեղեցիները, վանքերն ու կրոնական հաստատությունները, դարձրել են մեզ իրենց ենթակաները»¹¹: Նրան են պատկանում խոսքերը, թե ասորիները «մեկ կաթիլ են հայկական ծովի մեջ» և «հայերի ստվերում են»: 1895-96 թթ. հայկական ջարդերից հետո Ասորի ուղղափառ եկեղեցու պատրիարք Իզնատիոս Արդելմասիհը շտապեց իր հավատարմությունը հայտնել Օսմանյան իշխանություններին և նրանց հասցեագրված նամակներից մեկում գրել, թե «հայերը անցյալում փորձել են հայացնել մեր լեզուն և մեր կրոնը, որոնք մինչ օրս գոյատևել են շնորհիվ մահմեդական օրենքի<...> Բիթլիսի և Ուրֆայի մեր հոգևոր առաջնորդների նամակները, որոնք ստորագրված են նաև այլ հարգված անձանց կողմից, ապացուցում են, որ հայերը թալանել և սպանել են մեր համայնքներից շատե-

¹¹ Trigona-Harrany, B., *The Ottoman Süryânî from 1908 to 1914*, Gorgias Press, 2009, էջ 199:

րին»¹²: Այս կապակցությամբ, Դիարբեքիում Մեծ Բրիտանիայի հյուպատոսը տեղեկացրել է Կոստանդնուպոլսում իր դեսպանությանը, որ այս և նման այլ նամակները գրվել են Դիարբեքիի վալիի պարտադրանքով¹³:

1870-ականներից սկսած «հակոբիկները» դիմում էին օսմանյան իշխանություններին, խնդրելով իրենց ճանաչել որպես առանձին միլլեթ: Կառավարությունը 1882 թ. ի վերջո գնաց ընդառաջ, և ասորի պատրիարքը, առնվազն թղթի վրա, ստացավ կառավարության հետ պաշտոնական շփման մեջ մտնելու՝ հայոց պատրիարքի հետ հավասար իրավունք: Քաղղեականները որպես ինքնուրույն միլլեթ հայկական կաթոլիկ միլլեթից առանձնացան 1889 թ., իսկ Ասորի կաթոլիկ եկեղեցու համար այդ գործընթացն ավարտվեց 1890-ականների վերջում:

Լեզվական առումով Օսմանյան կայսրության արևմտյան ասորիները բավականին խայտաբղետ հավաքածու էին: Արդի արամեական բարբառները պահպանվել էին միայն Տուր-Աբդիում և Դիարբեքիի մերձակայքում, ինչն այդ շրջանի «հակոբիկներին» միավորում էր արևելյան ասորիների հետ: Սիրիայի ասորիները գերազանցապես արաբախոս էին, նրանց մոտ տարածում ունեին նաև արաբական ու արաբացված անունները, և արաբները նրանց հաճախ քրիստոնյա արաբներ էին ընկալում: Արաբերենը (անատոլիական բարբառի տեսքով) տարածված էր նաև Մարդիում և Սղերդում, որտեղ այդ լեզվով խոսում էին ոչ միայն ասորիները, այլև հայերը: Արևելյան վիլայեթների գյուղաբնակ ասորիները հիմնականում թրքախոս և քրդախոս էին:

Առանձին և բավականին ստվար զանգված էին հայախոս ասորիները: Ասորաստառ հայերեն ձեռագրերը վկայում են, որ

¹² Joseph, J., *Muslim-Christian Relations and Inter-Christian Rivalries in the Middle East*, Albany, State University of New York Press, 1983, էջ 92-93:

¹³ Նույն տեղում:

հայախոս ասորիների խոշոր համայնքներ առնվազն XVII դ. կեսերից գոյություն են ունեցել Մալաթիայի և Խարբերդի միջև ընկած տարածքում. այստեղ է գտնվել Անտիոքի ասորի ուղղափառ եկեղեցու Մոր Աբհայ վանքը, որն, ըստ ամենայնի, ասորատառ հայերենի գլխավոր կենտրոններից մեկն էր¹⁴ (գրի համակարգը, երբ ասորական տառերն օգտագործվում են այլ լեզվի համար, կոչվում է *գարշունի*):

XIX դ. ամբողջապես հայախոս էին Խարբերդի և Ուրֆայի ասորիները: Բացի դրանից՝ անկախ ազգությունից, հայախոս էին Դիարբեքիի բոլոր քրիստոնյաները¹⁵: Մեծ թվով հայախոս ասորիներ կային Բիթլիսում, Մալաթիայում, Մարաշում և Ադանայում: Ըստ էության, բոլոր հայաշատ վայրերում ասորիները խոսում էին հայերեն և քրդերեն¹⁶:

Ասորիների ներկայությունը Խարբերդում արձանագրված է XI դարի սկզբից, երբ քաղաքը՝ «Հեսնադ-Չիյադ» («Չիյադիբերդ») անվամբ հիշատակվում է Անտիոքի ասորի ուղղափառ եկեղեցու թեմերի ցանկում¹⁷: «Հեսնադ-Չաիդ» արտասանական տարբերակով քաղաքը հիշատակում է ասորի խոշորագույն հանրագիտակ Գրիգորբար Հեբրայոսը (1226-1286 թթ.): Հետագայում ավելի է տարածվում արաբական՝ «Հիսն Չիյադ» տարբերակը: Այն իր «Երկրների բառարանում» հիշատակում է արաբ անվանի աշխարհագրագետ Յակութալ-Համավին (1179-1229 թթ.)՝ «Հիսն Չիյադ, հայկական հողերում,

¹⁴ Takahashi, H., Weitenberg, J., *The Shorter Syriac-Armenian Glossary in Ms. Yale Syriac 9, Part 1*, Journal of the Canadian Society for Syriac Studies, Volume 10, 2010, էջ 68-83:

¹⁵ Kévorkian, R., *Demographic Changes in the Armenian Population of Diarbekir, 1895-1914*, in *Armenian Tigranakert/Diarbekir and Edessa/Urfa*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2006, էջ 265:

¹⁶ De Courtois, էջ 17, 64:

¹⁷ Fiey, J.-M., *Pour un Oriens Christianus Novus: répertoire des diocèses syriaques orientaux et occidentaux*, Orient-Institut, 1993, էջ 216:

այսօր հայտնի է որպես Խարթաբիրթ» (حصن زيد بأرض أرمينية) (ويعرف اليوم بخرتبرت): Մեկ այլ նշանավոր արաբ աշխարհագրագետ, Շամսուդդին ադ-Դիմաշկին (1256-1327), պարզաբանում է, որ «Խարթաբիրթ» է կոչվել քաղաքը, իսկ «Հիւն Զիյադ»՝ նրա հինավուրց միջնաբերդը¹⁸:

Տարածաշրջանում ասորիների թվաքանակը, բյուզանդացիների քաջալերմամբ, աճել է XII-XIII դդ., և նրա կենտրոնը՝ Մալաթիան, դարձել «ասորական վերածննդի»՝ ասորական գրականության վերջին վերելքի կենտրոնը: Մալաթիայի մերձակայքի Մոր Բարսաումա վանքում հաստատվել էր նաև ասորի ուղղափառ եկեղեցու պատրիարքի նստավայրը: Խարբերդի ասորական թեմը կրկին հիշատակվում է XIII-XIV դդ.: Այսպես, XIII դ. կեսերին Խարբերդի մետրոպոլիտ է եղել Դիոսկորոս Թեոդորոսը: Նա ծնվել է Խարբերդում՝ Միքայել բար Բասիլ քահանայի ընտանիքում: Եղել է Խարբերդի մերձակայքի ասորական Բաութ վանքի միաբանը (վանքն առաջին անգամ հիշատակվել է 1057 թ., մուսուլմանների կողմից գրավվել 1311 թ., գոյության ընթացքում ունեցել է չորս արբահայր եպիսկոպոս¹⁹): Մասնագիտացել է դասական ասորերենի, գեղագրության և մանրանկարչության մեջ, ապա՝ մինչև եպիսկոպոս դառնալը, զբաղվել ձեռագրերի հայթայթումով և արտագրությամբ: Հայտնի են իր գրչի տակից դուրս եկած վեց ձեռագրեր, որոնցից մեկը պահվելիս է եղել Խարբերդի ասորական եկեղեցում: Դիոսկորոս Թեոդորոսին իր «Եկեղեցական պատմության» մեջ հիշատակում է Գրիգոր բար Հեբրա-

¹⁸ Kramers, J. H., *Kharput*, Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936), ed.M.Th. Houtsma, T.W. Arnold, R. Basset, R. Hartmann, Brill Online, http://referenceworks.brillonline.com/entries/encyclopaedia-of-islam-1/k-h-arpu-t-SIM_4127:

¹⁹ Barsoum, Ignatius Afram I, *The Scattered Pearls*, Second revised edition, Gorgias Press, 2003, էջ 562:

յուսը՝ կոչելով նրան «եկեղեցու անվանի վարդապետ»²⁰: XIV դարից հայտնի է Խարբերդի թեմի առաջնորդ Հովսեփը, ով թողել է քաղաքին բաժին ընկած փորձությունների արձանագրությունը²¹: Ըստ ամենայնի, XVI դ. սկզբին ասորական վանք է եղել և բուն Խարբերդում, որտեղ, որոշ ժամանակով, մեկուսացել է Տուր Աբդինի պատրիարք²² Մասուդ Ջազացին²³:

Ըստ ամերիկացի բողոքական միսիոներ Horatio Southgate-ի՝ ով 1840-ականների կեսերին եղել էր Խարբերդում, քաղաքում բնակվել է 150 ասորի ընտանիք: Հեղինակն անմիջապես ավելացնում է, որ այդ տվյալները հավաստի չեն, քանի որ, իր խոսքերով, Օսմանյան կայսրության քրիստոնյաները սովորություն ունեին միտումնավոր նվազեցնել իրենց թվաքանակը²⁴: Ըստ մեկ այլ՝ թուրքական աղբյուրի, Խարբերդում կար մոտ 60 ասորական ծուխ²⁵ (թուրքերն, իրենց կողմից, նույնպես սովորություն ունեին միտումնավոր նվազեցնել քրիստոնյաների իրական թվաքանակը):

1911-12 թթ. օսմանյան մարդահամարի տվյալներով, Խարբերդի վիլայեթում բնակվել է 2,823 ասորի, մինչ Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքարանը, ինչպես նշեցինք, նույն ժամանակահատվածի համար տալիս է 5,000 թիվը: Երկու աղբյուրների տվյալներից էլ ստանում ենք ասորիների ու հայերի գրեթե նույն հարաբերակցությունը՝ համապատասխանաբար 1/31 և 1/33: Բուն Խարբերդում, որտեղ քրիստոնյանե-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 462-63:

²¹ Նույն տեղում, էջ 155:

²² 1364-1816 թթ. Տուր Աբդինում եղել է Անտիոքի պատրիարքությանը զուգահեռ պատրիարքություն:

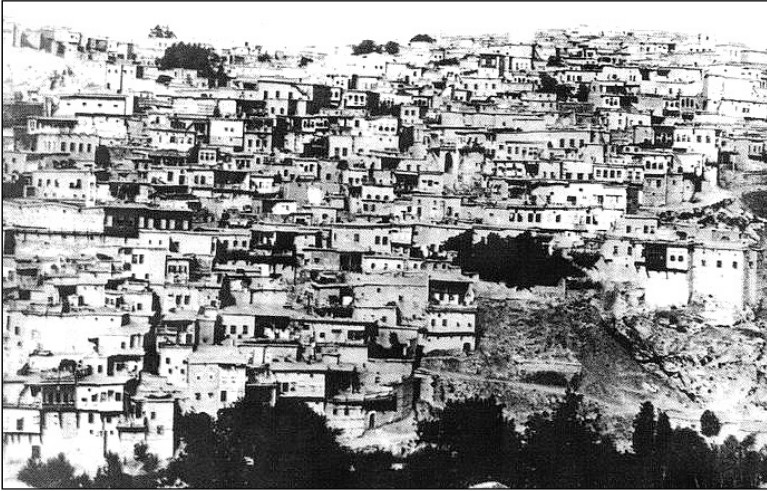
²³ Barsoum, նշվ. աշխ., էջ 510:

²⁴ Southgate, H., *Narrative of Visit to the Syrian [Jacobite] Church of Mesopotamia*, New York, 1856, էջ 87:

²⁵ Sunguroğlu, İ., *Harput Yollarında*, Istanbul, Yeni Matbaa, 1958. մեջբերված է Trigon-Harrany, էջ 50:

րը մինչև Մեծ Եղեռնը կազմում էին 20 հազար հաշվող բնակչության մոտ կեսը, այդ հարաբերակցությունը պետք է որ ավելի փոքր լիներ: Ամեն պարագայում, մինչև 1915 թ. ասորիների թիվը Խարբերդում դժվար թե գերազանցեր մեկ հազարը: Հարկ է նաև հաշվի առնել, որ 1890-ականներից սկսած, խարբերդցի ասորիները շարունակաբար արտագաղթել են ԱՄՆ, որտեղ Մասաչուսեթս նահանգի Վուսթեր և Բոստոն քաղաքներում աշխարհամարտի նախօրեին արդեն կար բավականին ստվար և լավ կազմակերպված ասորական համայնք (ի դեպ, ԱՄՆ-ում խարբերդցի ասորիները 1919-21 թթ. հայերեն հրատարակում էին «Բաբելոն», իսկ 1933-38 թթ. անգլերեն՝ “Assyrian Progress” պարբերականները, որոնք հարուստ նյութ են տրամադրում Խարբերդում և ԱՄՆ-ում նրանց կյանքի մասին): Ըստ ԱՄՆ 1910 թ. մարդահամարի՝ Վուսթերում բնակվել է «ասիական Թուրքիայից» ներգաղթած 2,832 մարդ, որոնք իրենց ճնշող մեծամասնությամբ Խարբերդի վիլայեթի հայեր և ասորիներ պետք է լինեին²⁶:

²⁶ ԱՄՆ մարդահամարների արխիվային տվյալներն ըստ www.census.gov կայքի: Հատկանշական է, որ օսմանյան ասորիները Հյուսիսային Ամերիկայում բնակություն էին հաստատում հայրենակցական սկզբունքով: Այսպես, խարբերդցիները հաստատվեցին Մասաչուսեթսում (Վուսթեր և Բոստոն քաղաքներում, որտեղից նրանց մի մասն այնուհետև տեղափոխվեց Կալիֆորնիա), տուրաբդինցիները՝ Ռոդ Այլենդում, դիարբեքիցիները՝ Նյու Ջերսիում, մարդինցիները՝ Մոնրեալում, հոմսեցիները՝ Դեթրոյթում և Ֆլորիդայում:

Խարբերդի «Աստրվոց թաղը»

Խարբերդում աստրիներն ունեին իրենց սեփական թաղը (հայերեն՝ «աստրվոց թաղ», թուրքերեն՝ *սյուրյանի կադիմ մահալլեսի*), որում միննույն տանիքի տակ ապրում էր մինչև 20 հոգի: Աստրական թաղը կազմել է քաղաքի «Վարի թաղի» մի մասը (ավելի բարձր գտնվող մյուս խոշոր թաղը կոչվել է «Վեբի թաղ»): Աստրիները քաղաքում մեկուսացած չէին և հայերի ու մուսուլմանների հետ ամենօրյա ակտիվ շփման մեջ էին: Նրանք հիմնականում զբաղված էին առևտրով (օրինակ՝ մետաքսի) և արհեստներով: Մեծ հռչակ ունեին, հատկապես, աստրի ջուլհակներն ու նրանց արտադրած «աստրոց չիթը», որը հատուկ եղանակով արտադրվող տոկուն հյուսվածք էր, որպես կանոն՝ կարմիր գույնի, զարդարված ծաղիկների և թռչունների պատկերներով²⁷: Կային նաև մի քանի աստրի հողատերեր:

²⁷ Ճիզվեճեան Մ., *Խարբերդ եւ իր գաւակները*, Ֆրեզնո, 1955, էջ 87-88: Հեղինակն այսպիսի մանրամասներ է հաղորդում աստրի ջուլհակների մասին. «Պէտք է ըսել որ Խարբերդի աստրիները այս արհեստը կը վարեն

Քաղաքի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնության՝ հայերի հետ ասորիները կազմում էին մուսուլմաններին հակակշռող միասնական հասարակական-տնտեսական, կրոնական և մշակութային հանրություն: Ըստ Horatio Southgate-ի՝ հայերն ու ասորիներն Խարբերդում ապրում էին «ամենասերտ մտերմության պայմաններում, այցելում էին միմյանց եկեղեցիները»²⁸, սակայն չէին ամուսնանում իրար հետ»²⁹: Վերջին պնդումը, սակայն, հերքվում է փաստացի արձանագրված բազմաթիվ հայ-ասորական ամուսնություններով՝ ինչպես Խարբերդում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության այլ

իսկական ընկերակցութեան մը օրինակով: Այսինքն, արհեստը ունի իր գաղտնիքները, գորս պետք է պահպանել, իրարու միջև պետք է ստեղծել փոխադարձ վստահութեան ու փոխադարձ շահի պայմաններ, մէկը միւսին պետք է զօրակցիլ, պետք է մանաւանդ պաշտպանել յաճախորդին ապրանքը, որ իրենց մօտ ներկուելու դրկուած է: Այս բոլորը նաեւ ստեղծած է վստահութիւն յաճախորդին ու ասորի արհեստարարին միջեւ: Օրինակի համար, գարնան եղանակին, ասորիներ կայցելէն գիւղերը ու այնտեղերէն կը հաւաքեն զանազան կտաւներու հիւսուածքներ, որոնք պետք է ներկել ու աշնան վերադարձնել իրենց տէրերուն: Այս բոլորը կը կատարուի առանց փաստաթուղթի ու ստորագրութեան, ամէն ինչ հիմնուած է ասորիներու այս արհեստին նկատմամբ վստահութեան վրայ: Գողեր անպակաս են *ասորոցչիթ* կոչուած վայրէն, նկատի ունենալով որ կտաւներն ու զանազան հիւսուածքները բացօթեայ փռուածկ՝ ըլլան այնտեղ: Բայց հսկողութիւնը ասորիներուն համար հաւաքական պարտականութիւն մըն է: Երբ պատահի որ գող մը յայտնուի, պահակները ձայն կուտան եւ կարճ ժամանակի մը մէջ մեծաթիւ ասորիներ կը յայտնուին այս վայրը՝ փայտերով ու բիրերով զինուած: Ասորիները իրենց ամբողջ համայնքով տէրն ու պահապանը կը կանգնին այս արհեստին: Ասորի ռստայնանկ է վաճառական ընտանիքներէն կը յիշուին՝ Եաղուպ Տաշօն եւ իր որդին՝ Սուրիան, Ակոբ եւ Պողոս Փերջ եղբայրները, Մինաս, Պօղոս եւ Մարտիրոս Չաթալպաները (եղբայրներ), Մալճաները, Կարապետ, Գեորգ եւ Աւետիս Տօնապետ եղբայրները, Ադայիկները, Ադայէկ, Կելարկիս եւ Գասպար Չթճի եղբայրները»:

²⁸ Տվյալներ կան, որ Խարբերդի հայերի մեջ տարածում ունէր ասորի սրբերի պաշտամունքը:

²⁹ Southgate, նշվ. աշխ., էջ 87:

վայրերում և ԱՄՆ-ում: Այսպես, ըստ De Courtois-ի, «Դիարբեքիի և Մարդինի հայ համայնքները շատ մեծ էին, և հաճախ հայերը կազմում էին բանկատերերից, առևտրականներից, բժիշկներից և մտավորականներից կազմված հասարակական վերնախավը, որի հետ ասորական կարևոր ընտանիքները խառնվում էին»³⁰: Մոտիկությունը հայերի հետ թույլ էր տալիս Դիարբեքիի և Մարդինի մի քանի նշանավոր ասորի ընտանիքներին «բարձրանալ հասարակական սանդղակով»³¹: Ասորական ծագմամբ ամերիկացի պատմաբան Eden Naby-ն նույնպես նշում է, որ Հայ առաքելական և Ասորի ուղղափառ եկեղեցիների նույնադավանության պատճառով, «խառը ամուսնությունները ոչ միայն հնարավոր էին, այլև հաճախակի տեղի էին ունենում»³²: Նա ապա ավելացնում է, որ «բողոքականություն ընդունած ասորիներն ամուսնանում էին այլ բողոքականների հետ՝ անկախ նրանց ազգությունից: Խարբերդում, ուր բողոքականների ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին, բողոքական ասորու համար ամենահավանական գույգը հայն էր»³³ (ինչպես նշեցինք վերևում, Օսմանյան կայսրությունում բողոքականություն ընդունող ասորիները, որպես կանոն, միավորվում էին հայերի հետ ընդհանուր՝ իր էությանը հայկական համայնքի մեջ. այդ պատճառով բողոքական ասորիների շրջանում հայացման միտումներն ավելի ուժեղ էին, քան ավանդական հարանվանություններին հավատարմություն պահպանողների մեջ):

XIX դ. վերջում Օսմանյան կայսրությունում գրանցված էին 49 տարրական, 5 երկրորդական և 1 միջնակարգ ասորա-

³⁰ De Courtois, նշվ. աշխ., էջ 44:

³¹ Նույն տեղում, էջ 47:

³² Naby, E., *Almost Family: Assyrians and Armenians in Massachusetts*, in *The Armenians of New England*, ed. by Marc Mamigonian, Armenian Heritage Press, 2004, էջ 46:

³³ Նույն տեղում:

կան դպրոցներ³⁴: Հայտնի է, որ Խարբերդի ասորիներն ունեին մեկ դպրոց, որը Վահե Հայկը «պարզ նախակրթարան» է բնութագրել³⁵, իսկ խարբերդցի ասորի Ալեք Սողոն իր հայերեն հոդվածներից մեկում կոչել «խոնարհ»³⁶: 1909 թ. ասորի տիկնանց *Մարթ Շիմունի* («Սրբուհի Շիմունի») ընկերությունը՝ հանձինս Հանրմ Բարսումի ու Մարիամ Տոնապետի, Խարբերդում հիմնել էր առանձին իգական դպրոց, 1912 թ. այդ դպրոցը, որի տնօրենուհին Սրբուհի Դաշոն էր, ուներ 6 ուսուցիչ (հինգը՝ կանայք) և 60 աշակերտուհի³⁷: Դրա հետ մեկտեղ, Խարբերդի հայկական դպրոցները, այդ թվում՝ օտարերկրյա միսիոներների հիմնած, բաց էին ասորիների համար³⁸ և նրանցում նաև ասորի ուսուցիչներ են եղել: Այսպես, երկու ասորուհիներ՝ Սառա և Շամիրամ, հիշատակվում են կապուցիներին հիմնած «Սեն Քլեր» օրիորդաց երկրորդական վարժարանի ուսուցիչների կազմում (ի դեպ, վարժարանի շենքը նախկինում պատկանել էր ասորի Նաման ընտանիքին)³⁹: Ասորի ծնողներն, ամենայն հավանականությամբ, նախընտրում էին իրենց զավակներին ուղարկել հենց այդ դպրոցները, և սա է, թերևս, պատճառը, որ ասորական «խոնարհ նախակրթարանը» 1912 թ. փակվեց:

Ասորական դպրոցներում դասավանդման հիմնական լեզուն հայերենն էր: Դրանց ասորական բնույթն արտահայտվում էր նրանում, որ աշակերտներն ուսումնասիրում էին ասորական գիրն ու կրոնը, կարևորագույն աղոթքներն ու սաղմոսները և ասորի եկեղեցու կողմից առավել հաճախ գործածվող մի քանի օրհներգեր: Դասական ասորերենը, որպես այդ-

³⁴ Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 74, տողատակ 186:

³⁵ Հայկ Վ., *Խարբերդ և անոր ոսկեդէն դաշտը*, Նյու Յորք, 1959, էջ 511:

³⁶ Սոոն Ալեք, *Աշուր Ս. Եռսուֆ*, «Ասորվոց անգուգական ուսիվիրան» ժողովածու, հրատ. Ասորվոց Հնգյակ Ընկերության, Բոստոն, 1919:

³⁷ Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 175:

³⁸ Joseph, նշվ. աշխ., էջ 78:

³⁹ Հայկ Վ., նշվ. աշխ., էջ 160:

պիսիս, չէր ուսումնասիրվում, և մեխանիկորեն սերտված տեքստերից, կրոնական բնույթի մի քանի արտահայտություններից բացի, շատ քիչ աստրիներն էին ի վիճակի ցուցաբերել այդ լեզվի որևէ իմացություն⁴⁰: Աստրական գիրը հիմնականում գործածվում էր թուրքերենը՝ զարշունի եղանակով գրի առնելու համար: Խարբերդում զարշունիով լույս են տեսել երեք պարբերականներ (տե՛ս ստորև), այն կարելի էր տեսնել տապանաքարերի վրա և մի քանի այլ արձանագրություններում: Աստրական գրի գործածություն հայերենի համար Խարբերդում չի արձանագրվել (որպես գաղտնագրություն, փորձեր, թերևս, արվել են), և Խարբերդի աստրիները ոչ միայն հայախոս, այլև «հայագիր» էին: Մա միանգամայն տրամաբանական էր, քանի որ առօրյալում անիմաստ պետք է դիտվեր հրաժարվել հայկական գրից հոգուտ՝ հայերենի պարագայում դժվար ընթեռնելի զարշունիի (նշենք, որ թուրքերենի պարագայում ավանդական արաբական գրի փոխարինումը կառուցվածքով և սկզբունքով ցեղակից աստրականով որևէ դժվարություն չէր ներկայացնում. օսմանյան աստրիները լայնորեն գործածում էին աստրատառ թուրքերենը, նույնիսկ Ասորի ուղղափառ եկեղեցին՝ իր ներքին գրագրության համար):

Հայտնի չէ, թե երբ են Խարբերդի աստրիները կորցրել ասորերենը, կամ, ինչպես նրանք էին ասում (դատելով «Բաբելոնից»)՝ «ասորենը», եթե ընդունենք, որ Խարբերդում ընդհանրապես երբևիցե եղել են ասորախոս աստրիներ: «Բաբելոնի» հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Մոտավորապես երկու դար առաջ էր, որ մեր ցեղը Խարբերդի և շրջակայքի մեջ կորսնցուց յուր լեզուն, և մինչև այսօր միայն *օլաֆ բեթը* [այ-

⁴⁰ Աղավաղված աստրերենով այդպիսի մի քանի արտահայտություններ, «հակառակ զարշունիով», այսինքն՝ հայատառ աստրերենով, կարելի է գտնել «Բաբելոնում», օրինակ՝ *Ըպրիխամվլօտեղրսոթանուրիշօթշիթօ խօթթօարբրիխթօ*՝ «Օրհնյալ է մեր Տիրոջ ծնունդը և օրհնյալ նոր տարի»:

բութենը] կա մեզի ժառանգ»⁴¹: Այսինքն, ըստ հեղինակի, Խարբերդի ասորիներն իրենց լեզուն կորցրել են XVII դ. առաջին քառորդից հետո (հարկ է նշել, որ Խարբերդի և Մալաթիայի շրջաններից սերող ասորատառ հայերենի ամենավաղ նմուշները պատկանում են հենց XVII դ.): Եթե նկատի ունենանք, որ Խարբերդից դեպի հարավ՝ Տուր Աբդինում, *տուրոյո* կոչվող արդի արամեական բարբառը գոյատևում է մինչև այսօր, իսկ Դիարբեքիի մերձակայքի առնվազն երկու գյուղերում տուրոյոյին մոտ մեկ այլ արամեական բարբառ՝ *մլահսո*-ն, գոյատևել է մինչև XX դ. վերջը⁴², ապա կարելի է ենթադրել, որ Խարբերդի շրջանում արդի արամեական ինչ-որ բարբառ, իրոք, կարող էր գոյատևած լինել մինչև XVII դ., թեև գիտականորեն ապացուցել այս վարկածն այլևս հնարավոր չէ: Ամեն պարագայում, այդ բարբառը պետք է լիներ «ներմուծված», քանի որ Խարբերդը՝ ի տարբերություն Տուր-Աբդինի և Դիարբեքիի, Ասորիքի մասը չի կազմել և տեղական արամեական բարբառներ այստեղ չեն եղել⁴³: Naby-ն Խարբերդի ասորիների կողմից ասորերենը կորցնելու պատճառներից մեկը տեսնում է Ասորի ուղղափառ եկեղեցու դիրքորոշման մեջ, որը «հիմնական շեշտը դնում էր դասական ասորերենի վրա և հրաժարվում էր թարգմանել ծիսակատարություններն ու հարակից նյութերը խոսակցական լեզվի»⁴⁴:

⁴¹ Գոյուն Ն., *Ասորեն թերթը, որ պիտի գա*, «Բաբելոն», թիվ 4, սեպտեմբեր 16, 1920:

⁴² Jastrow O., *Der neuaramäische Dialekt von Mlahso*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1994, էջ 6:

⁴³ Մինչև հարցի մանրագնին ուսումնասիրումը, մենք ենթադրել էինք, որ Խարբերդի ասորիները կարող էին ունենալ իրենց բնորոշ խոսվածք կամ «ժարգոն», որի վրա արամեերենը ինչ-ինչ ազդեցություն թողած կլիներ: Հիմա էլ չենք բացառում, որ ասորիները, բացի կրոնական ոլորտին վերաբերող, օգտագործել են հայերին անհասկանալի հատուկներ, սակայն հասու նյութի ուսումնասիրումը կասկած չի թողնում, որ իրենց առօրյայի լեզվով նրանք հայերից որևէ կերպ զանազանելի չեն եղել:

⁴⁴ Naby, նշվ. աշխ., էջ 46:

Naby-ն նշում է, որ Խարբերդի ասորիների համար ճշմարիտ էր ընդհանուր միջինարևելյան լեզվական պարադիգմը, ըստ որի՝ տղամարդիկ տիրապետել են հասարակական վայրերի լեզուներին, սույն պարագայում՝ հայերենին և թուրքերենին (Դիարբեքիրում, որպես այլ օրինակ, բոլոր քրիստոնյաները, ինչպես նշվեց, եղել են հայախոս, իսկ հասարակական վայրերում, օրինակ՝ շուկաներում, խոսել են նաև քրդերեն⁴⁵), մինչ կանայք՝ ներփակված լինելով ընտանիքների և թաղերի շրջանակներում, տիրապետել են միայն ազգային լեզվին, սույն պարագայում՝ հայերենին⁴⁶: Այլ կերպ ասած, Խարբերդի ասորի կանայք գրեթե բացառապես հայախոս էին, մինչ տղամարդիկ հայերենից բացի տիրապետել են նաև թուրքերենին (ասորական միջավայրում թրքալեզու մամուլի գոյությունը սրանում որևէ կասկած չի թողնում): Այս նույն իրողությունը 1870-ականների Տուր-Աբդինում արձանագրել է գերմանացի սեմագետ Edward Sachau-ն, նշելով, որ Տուր-Աբդինում «տղամարդիկ տուրոյոյից բացի հիմնականում տիրապետում են նաև քրդերենին և արաբերենին, մինչ կանայք և երեխաները խոսում են միայն տուրոյոյով»⁴⁷:

Դրա հետ մեկտեղ, «Բաբելոնի» մի քանի հողվածներից կարելի է եզրակացնել, որ խարբերդցի ասորիների «ազգային» երգերը հիմնականում թուրքերեն էին, ինչը հաճախ ճշմարիտ է նաև տեղի հայերի պարագայում: Մեզ է հասել միայն մեկ հիշատակում հայալեզու ասորական երգի մասին, որը կոչվել է «Ասորի եմ ես, ասորու որդի»⁴⁸:

⁴⁵ De Courtois, նշվ. աշխ., էջ 17, 64:

⁴⁶ Naby, նշվ. աշխ., էջ 47: De Courtois-ն նշում է, որ Մարդինի մերձակայքում իրեն պատահած ուն ուղղափառ ասորի Իբրահիմի մայրը, որը ծնվել էր Դիարբեքիրում, մինչև այդ օրը խոսում էր միայն հայերեն (De Courtois, նշվ. աշխ., էջ 17, տողատակ 2):

⁴⁷ Sachau E., *Reise in Syrien und Mesopotamien*, Leipzig, 1883, էջ 420:

⁴⁸ Donabed S., *Remnants of Heroes: The Assyrian Experience*, Assyrian Academic Society, 2003, էջ 77: Խարբերդցի ասորիների շատավիդ այս

Հայախոս լինելուց բացի, Խարբերդի ասորիները շատ հաճախ կրել են հայկական անուններ կամ աստվածաշնչային անունների հայկական տարբերակներ: Տարբեր աղբյուրներում մեր կողմից գրանցված ասորիների հայկական անուններն են՝ Ազնիվ, Աղավնի, Անդրանիկ, Առաքել, Ավետիս, Արթին, Գևորգ, Զարուհի, Թորոս, Լուսիկ, Կարապետ, Կիրակոս, Հարաթյուն, Հովակիմ, Հովհաննես, Մանուկ, Մարկոս, Մարտիրոս, Մելքոն, Մինաս, Նշան, Պետիկ, Պերճ, Պողոս, Սաթենիկ, Սահակ, Սրբուհի, Տոնապետ, Օհան: Ասորիները, փաստորեն, կարող էին կրել ցանկացած հայկական անուն (բացառությամբ, թերևս, Հայկի): Այս անունները հաճախ գործածվել են նաև որպես ազգանուններ: Այսպես, Խարբերդի նշանավոր ասորական ընտանիքներից մի քանիսը կրել են Տոնապետ, Պերճ, Մանուկ, Առաքել և նման այլ ազգանուններ: «Յան» վերջավորությամբ ազգանուններ Խարբերդի ասորիների մոտ, ովքեր, լինելով հայախոս, այնուամենայնիվ, կառչում էին իրենց ազգային ինքնությունից, հանդիպել են շատ հազվադեպ. այսպես, Օսմանյան կայսրության ասորի նշանավոր մտավորականներից էր Խարբերդի «Սմբատյան» ճեմարանի շրջանավարտ, բողոքական պատվելի Առաքել Պետիկյանը (1860-1902), ով, «Գիսակ» գրչանունով, հայերեն զբաղվել է գրական գործունեությամբ (հատկապես հայտնի է նրա «Գիսակարան. Խոսք և խորհուրդ քի խորոց սրտի Գիսակի» ժողովածուն⁴⁹): Որոշ ասորիներ իրենց ազգանուններին

հեղինակի ուսումնասիրություններն առավելապես հիմնված են ԱՄՆ-ում հաստատված ասորիների բնավոր վկայությունների և ընտանեկան արխիվների վրա:

⁴⁹ Տագենտան Ա. և Իւրնէշլեան Ա., *Լիբանանահայ գիրքը 1894-2012. մատենագիտական ցանկ*, Բեյրութ, Հայկազյան Համալսարան, 2013, էջ 44: Հայտնի է խարբերդցի ասորու առնվազն մեկ ազգանուն ռուսական – ով վերջավորությամբ. խոսքը «Բաբելոնի» երկրորդ խմբագիր Նաում Բեշարովի մասին է, ով՝ մինչև ԱՄՆ-ում հաստատվելը, ապրել է Կովկասում և, ըստ ամենայնի, ռուսական հպատակություն է ստացել (Յարական Ռուսաս-

«յան» վերջավորություն էին ավելացնում (օրինակ՝ Քեչիշյան, Բարսամյան), որպեսզի ավելի հեշտ ստանան ԱՄՆ ներգաղթելու իրավունք⁵⁰: Հոգևորականներն ու սարկավագներն, ըստ երևույթին, պաշտոնական գրություններում գործածել են ասորական բար («որդի») բառով կազմված ավանդական անուններ. այսպես, հայտնի է խարբերդցի Յաղուբ բար Թումա սարկավագի անունը:

Հայկական անունների տարածված լինելն ակնհայտորեն առաջացրել է որոշ ազգայնականորեն տրամադրված տարրերի և, հավանաբար՝ եկեղեցու դժգոհությունը: Այսպես, «Բարեւոնի» խմբագրականներից մեկում կարդում ենք. «Նվագ ուշագրավ տեղ չի բռներ մեր անունները, ցուցուցեք հայ մը Եռեհենե, Ֆավլու, Մարկոն, Աշուր, Աֆրեմ անունները կը կրեն, բայց շատ ու բազմաթիվ են մեր մեջ Հովհաննես, Պողոս, Կարապետ, Մարկոս, Կիրակոս»⁵¹:

Բացի հայկական անուններից, խարբերդցի ասորիները որպես անուններ և ազգանուններ գործածել են նաև ավանդական ասորական անունները, ինչպես՝ Բարսամ, Բեշարա, Գիվարգիս, Դաշո, Դենեհո, Սողո, Թումա, Հաննա, Մալքե, Մարութա, Յուհաննա, Նաման, Նաում, Շեմուն, Ջիրջիս և այլն, ինչպես նաև արաբա-թուրքական ծագում կամ տեսք ու-

տանում ասորիներին գրեթե բացառապես գրանցում էին ռուսականացված ազգանուններով, որոնք պահպանվում են մինչ օրս): Թեև «Բարեւոնի» լեզուն արևմտահայերենն է, Բեշարովի հոդվածներից պարզորոշ երևում է, որ իր լեզուն՝ Կովկասում ապրած տարիներին, կրել է արևելահայերենի ազդեցությունը: Բեշարովը, հավանաբար, Կովկասում ապրած միակ խարբերդցի ասորին չէր, քանի որ արևելահայերենի ազդեցությունը (օրինակ՝ «լինի»-ի օգտագործումը «ըլլա»-ի փոխարեն) առկա է ևս մի քանի հոդվածագիրների լեզվում:

⁵⁰ Donabed S., Shamiran M., *Harput, Turkey to Massachusetts: Notes on the Immigration of Jacobite Christians*, in *Chronos: Revue d'Histoire de l'Université de Balamand*, No.23, 2011, էջ21:

⁵¹ «Մեզի ի նչ պետք է», «Բարեւոն», խմբագրական, Ա տարի, թիվ 27, հուլիս 22, 1920:

նեցող անուններ՝ Գոյուն, Դավուդ, Էլբի, Թումաջան, Իբրահիմ, Իսքանդեր, Լուրֆի, Խորի, Յադուր, Յուլբեկ, Յուսուֆ, Նուրի, Չաթալբաշ, Ռասիմ, Սաֆար, Քեշիշ և այլն: Որոշ տարածում ունեին նաև եվրոպական անունները կամ աստվածաշնչյան անունների եվրոպական լեզուներում առկա ձևերը:

Մի քանի սերունդներ շարունակ լինելով հայախոս և «Բաբելոնի» էջերում ցուցաբերելով հայերենի փայլուն իմացություն, Խարբերդի ասորիները, այդուհանդերձ, չէին դիտում հայերենը որպես մայրենի լեզու: Նրանց համար այն միշտ մնում էր «օտար», «ուրիշների» լեզու⁵², որի հետ խորքային զգացմունքային կապվածության արտահայտություններ գրեթե չեն պահպանվել⁵³: Սեփական լեզուն կորցրած լինելու հանգամանքը բարդույթի տեսքով կախված էր ասորի մտավորականների վրա: «Բաբելոնի» հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Ունինք լեզու մը որ գործածող չկա, ուրիշների լեզուն առած ենք, մեկ՝ մեկ ազգի մը լեզվով կ'խոսի, ուրիշ մը՝ ուրիշին: Ոմանք թուրքերեն կ'խոսին, ոմանք պարսկերեն, ոմանք հայերեն, ոմանք ալ արաբերեն <...> Իրար չենք ճանչնար, իրար չենք հասկնար, հազար ու մեկ ճյուղերու, հազար ու մեկ մասերու բաժնված ենք: Մելքիթին ինքզինքը տարբեր կը ճանչնա, քիլոանին տարբեր, Պարսկաստանի ասորիին ինքնզինքը նեստորի կը կոչէ ու կը զատվի բոլորովին Միջագետքի Ասորիէն»⁵⁴: Անորոշ ապագայում «մայրական լեզուն» վերակենդանացած տեսնելու հույսը պարբերաբար հնչում է «Բաբելոնում», թեև Խարբերդի ասորիների պարագայում այն

⁵² Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 193:

⁵³ Այս առումով ուշագրավ է “Assyrian Progress” պարբերականի մի հարորդագրություն, որը ներկայացնում է 1930-ականներին Կալիֆորնիայում երիտասարդների կողմից կազմակերպված և մասամբ հայերեն վարված մի միջոցառում. այդ կապակցությամբ հողվածագիրը նշում է, որ ներկա մեծահասակները «վայելեցին հայերենը» (“enjoyed the Armenian language”):

⁵⁴ Ռասիմ, «Դեպ ո՞ր կը քալենք», «Բաբելոն», Ա տարի, թիվ 5, սեպտեմբեր 18, 1919:

իրականանալու լուրջ նախադրյալներ չունեն։ Այսպես, հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Ասորի ազգը անլեզու չէ և ունեցած է լեզու մը ճոխ գրականությամբ։ Մինչ ուրիշ ազգեր չունենին լեզու, ասորին իր լեզուն ուներ և ուրիշին կուսուցաներ։ <...> Նա այնչափ ճոխ է, որչափ արաբերենը, հունարենը և ունէ եվրոպական լեզուներ։ <...> Ազգաց մեր վրա իշխելովը ստիպած ենք գործածել իշխող ազգաց լեզուները։ <...> Ինչպես ունէ լեզուներ ավելի պարզված, ավելի բարեփոխված և ըրած են հարմարագույն ներկա պարագայից՝ կրնա ըլլալ ասորի լեզուն ևս առավել պարզ և ժամանակին հարմար։ Ասոր համար խումբ մը լեզվագետներ կրնան բարեփոխել զայն՝ այսպես որ լինի ընդհանուր լեզու Նեստորականին, Ջեկոբայթներու»⁵⁵, Քաղղեացիներու»⁵⁶։ «Բաբելոնի» էջերից՝ ինչպես հրատարակիչների, այնպես էլ նամակագիրների կողմից երբեմն հնչել է պարբերականը ապագայում ասորալեզու դարձնելու գաղափարը, թեև, կրկնենք, որ Խարբերդի ասորիների և «Բաբելոնի» պարագայում սա անիրականանալի էր։ Այսպես, հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Սրտի անհուն ուրախությամբ է, որ կարդալու բարեբախտությունը կունենամ ձեր ազգոգուտ կիսամսյան, վստահելով որ մոտալուտ ձեր չարաչար աշխատանաց արդյունքը պիտի ըլլա մայրական լեզվով «Բաբելոնի» հրատարակչությունը»⁵⁷։

Խարբերդի ասորիների ազգային ինքնության գլխավոր գրավականը և հայերից նրանց զանազանող կարևոր գործոնը նրանց ազգային ավանդական եկեղեցիներն էին՝ Անտիոքի ասորի ուղղափառ և Ասորի կաթոլիկ։ Խարբերդի Ասորի ուղղափառ եկեղեցու եպիսկոպոսի աթոռանիստ էր։ Ասորական

⁵⁵ Խոսքը ուղղափար ասորիների՝ «հակոբիկների» մասին է (անգլերեն՝ Jacobites):

⁵⁶ Եռսուֆ Ա.Գ., «Նամակ Փարիզէն», «Բաբելոն», Ա տարի, թիվ 8, հոկտեմբեր 30, 1919:

⁵⁷ Տոնապետ Մ., «Նամակ «Բաբելոնին», «Բաբելոն», Ա տարի, թիվ 6, հոկտեմբեր 2, 1919:

Մարթ (Մուրթ) Մարիամ եկեղեցին (ավելի ճանաչված է թուրքերեն՝ *Մերյեմ անա քիլիսեսի* անունով) պարզունակ, որևէ ճարտարապետական արժանիքներով աչքի չընկնող շինություն էր, սակայն ասորիներն այն շատ հին են համարել և հիմնադրումը վերագրել 179 թ.⁵⁸: Մա, հավանաբար, նախկին հայկական Սբ. Աստվածածին եկեղեցին է. տեղեկություններ կան, որ հայերն այն հանձնել են ասորիներին, փոխարենը նրանցից ստանալով մոտակա Մորենիկ գյուղի եկեղեցին⁵⁹: Ըստ երևույթին, քաղաքում եղել է ևս երկու ասորի ուղղափառ եկեղեցի: Ասորի կաթոլիկ եկեղեցի, ամենայն հավանականությամբ, չի եղել՝ համենայն դեպս, չի հիշատակվում:

Ի տարբերություն աշխարհականների, ասորի հոգևորականներն ունեին դասական ասորերենի որոշ իմացություն, և Ասորի ուղղափառ և Ասորի կաթոլիկ եկեղեցիները փորձում էին ինչքան հնարավոր է պահպանել այդ լեզուն եկեղեցական կյանքում: Վերը նշվեց, որ հայախոս ասորիների ծանոթությունը դասական ասորերենին հիմնականում սահմանափակվում էր աղոթքներով և օրհներգերով: «Բաբելոնի» բազմաթիվ հողվածներից տեղեկանում ենք, որ նույնիսկ Ամերիկայում հավաքները սովորաբար սկսվում էին ասորալեզու Տերունական աղոթքով (արևմտահայ տառադարձությամբ՝ *Ապունտ պաշմայն*, այսինքն՝ «Հայր մեր, որ երկնքում ես»), իսկ ընտանեկան և այլ խնջույքների ժամանակ սարկավազները (*շմմասս*-ները) երգում էին նաև ասորական օրհներգեր: Այսպես, հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Ճաշսեղանեն վերջն էր, որ երեք շմմասներու մասնակցությամբ «Թշպոհթո» փառաբանական ժամերգով մը սկսվեցավ արարողությունը»⁶⁰:

⁵⁸ Fiey, նշվ. աշխ., էջ 216-217:

⁵⁹ Moranci Ch., *The Medieval Architecture of Kharpert, in Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2002, էջ 187:

⁶⁰ «Տարեդարձի մը առթիվ», «Բաբելոն», Ա տարի, թիվ 13, հունվար 8, 1920:

Այդուհանդերձ, հայտնի է նաև, որ Բիթլիսում, օրինակ, ասորիները ոչ միայն խոսում էին հայերեն, այլև գործածում էին այն իրենց եկեղեցական արարողություններում⁶¹: Հայերենը ժամերգության մեջ գործածվել է նաև Մարդինի Քառասուն նահատակների ասորական եկեղեցում⁶², և սա այն պարագայում, երբ քաղաքի ասորիներն ու հայերը՝ հատկապես կաթողիկ, արաբախոս էին: Ըստ XX դ. սկզբին ԱՄՆ-ում լույս տեսած ասորական թրքալեզու *Ինթիբահ* («Զարթոնք») պարբերականի, Օսմանյան կայսրության ասորիների շրջանում գործածվել է ասորատառ հայերենով Ավետարան, որն, ըստ երևույթին, հայկական գարշունիի՝ գործածության մեջ եղած վերջին նմուշն էր:

Խարբերդի ասորիների ծիսական պրակտիկայում, ամենայն հավանականությամբ, որոշ տեղ ուներ թուրքերենը: Դա են վկայում վերոհիշյալ խարբերդցի սարկավագ Յադուբ բարձումայի XX դ. սկզբում կազմած երկու աղոթագրքերը, որոնցում դասական ասորերենով գրված օրհներգերի կողքին նույն տեքստը կրկնօրինակված է ասորատառ թուրքերենով⁶³:

Վերևում արդեն նշվեց, որ ասորական ավանդական եկեղեցիներն իրենց ծիսակարգում կառչում էին դասական ասորերենից. Ասորի ուղղափառ եկեղեցին այսօր էլ ընդդիմանում է Տուր-Արդինի տուրոյո արդի արամեական բարբառը գրական լեզվի վերածելու փորձերին, դիտելով այն դասական ասորերենի աղավաղված ձև: Դրա հետ մեկտեղ ոչ Խարբերդում, ոչ այլուր, ասորի հոգևորականությունը որևէ էական քայլեր չէր ձեռնարկում դասական ասորերենը հասարակ ժո-

⁶¹ Krikorian M., *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, London, Routledge & Kegan Paul, 1977, էջ 117:

⁶² Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 199, տողատակ 549:

⁶³ *The Assyrian Experience: Sources for the Study of the 19th and 20th Centuries*, ed. by Eden Naby & Michael E. Hopper, Harvard College Library, Cambridge, 1999, էջ 12-13:

դովրդին ավելի հասու դարձնելու համար և դեռ ավելին՝ ինքն իր ներքին գրագրությունը, ինչպես նշվեց, վարում էր ասորատառ թուրքերենով: Ասորի հոգևորականների կրթվածության ցածր մակարդակն ու ուղղակի տգիտությունը սուր քննադատության առարկա էին ասորական մամուլում, այդ թվում՝ «Բաբելոնում». վերջինն, ընդհանրապես, աչքի է ընկնում սուր հակակղերական տրամադրվածությամբ:

Ինչպես և հայերի, խարբերոցի ասորիների միջավայրում XIX դ. երկրորդ կեսում շատ լայն տարածում էր ստացել բողոքականությունը, որը հիմնականում քարոզում էին ամերիկացի միսիոներները: Բողոքականություն ընդունող ասորիները գտնվում էին հայերի ավելի ուժեղ ազդեցության տակ, քան «հակոբիկներն» ու կաթոլիկները: Ակնհայտ է, որ Խարբերոցում կային «հայացած» ասորիներ: Ասորի երկու բողոքական պատվելիների գործունեությունը ԱՄՆ հայերի միջավայրում ասորի «ազգատյացների» շուրջ սուր բանավեճի առիթ դարձավ «Բաբելոնի» մի քանի համարներում: Այսպես, հողվածներից մեկում կարդում ենք. «Շատ շատեր կկարծեին, թե ասորի անունը անարգական անուն մըն է: Հայրենիքում եթե մեկին ասորի անվանեիր, կբարկանար - Ասորին դուն ես, ես հայ քրիստոնյա եմ, կըսեր»⁶⁴: Մեկ այլ տեղ. «Ունիմ հավատքը, թե ասորիները մի անգամ ընդ միշտ սթափվելու և գիտակցելու են այն թունավոր միկրոբներուն, որոնց հանդեպ ազգային թերթով մը հականեխել պետք է: Եթե ոչ, լավ է որ հիմակվնէ հետևինք այն ազգին [հայերին], որուն լեզուն, գրականությունը, սովորությունը կգործածենք արդեն, քան որ քառորդ դար վերջ: <...> Ի՞նչ ընենք, մենք ալ [մեր] գրե՞րը թաղենք և ասորության վերջ մը դնենք, թե ոչ ծաղկեցունենք»⁶⁵:

⁶⁴ Բեշարով Ն., «Բաց նամակ վերապատվելի Գավմէ Ապլահատի», «Բաբելոն», Ա տարի, թիվ 21, ապրիլ 19, 1920:

⁶⁵ Գոյուն Ն., «Ասորերեն թերթը, որ պիտի գա», «Բաբելոն», Բ տարի, թիվ 4, սեպտեմբեր 16, 1920:

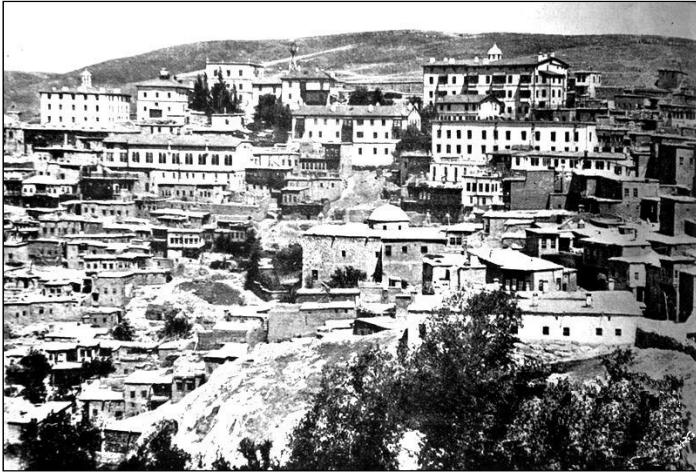
Գրանցված են դեպքեր, երբ ասորիները զանգվածաբար անցել են նաև Հայ առաքելական եկեղեցու գիրկը. դա, մասնավորապես, տեղի է ունեցել Խարբերդից ոչ հեռու գտնվող Աղվան գյուղում, որտեղ դարձի էին դիմել ոչ միայն աշխարհականները, այլև՝ 1896-1913 թթ. Խարբերդի եպիսկոպոս Դիոնիսիոս Արդելնուր Ասլանի հետ ունեցած տարաձայնությունների պատճառով, գյուղի Ձեյթուն անունով ասորի ուղղափառ քահանան⁶⁶:

Ասորիների հարանվանափոխությունն ու «հայացումը» չէր կարող չառաջացնել ասորի հոգևորականության դժգոհությունը: Donabed-ը՝ չհիշատակելով որևէ աղբյուր, նշում է, որ Դիոնիսիոս Արդելնուր Ասլան եպիսկոպոսը, քաղաքում հաստավելուն պես, դրամական տուգանքով էր սպառնացել այն ասորիներին, ովքեր կբռնվեն հայերեն խոսելիս⁶⁷: Այս վկայության հավաստիությունն այսօր շատ դժվար է հաստատել (ամեն պարագայում, քիչ հավանական է, որ բարձրաստիճան հոգևորականը, իրոք, արգելքների և տուգանքների միջոցով հույս ուներ փոխել ասորիների՝ մի քանի հարյուրամյակների խոսակցական լեզուն). հավանաբար, աղավաղված ձևով, այն պահպանում է հիշողությունը հարանվանափոխ եղած ասորիների նկատմամբ եպիսկոպոսի ձեռնարկած ինչ-ինչ պատժամիջոցների մասին: Դիոնիսիոս եպիսկոպոսի մասին, ով ծնվել է Ուրֆայում 1851 թ., այսինքն՝ ինքն էլ է եղել հայախոս միջավայրի ծնունդ, իրոք հայտնի է, որ նա փորձել է սահմանափակել հայերի ազդեցությունն ասորիների վրա, ընդդիմացել է խառը ամուսնություններին և հաճախ լուրջ խնդիրներ է ունեցել սեփական հոտի հետ: Քաղաքի ասորական մտավորականությունը նրան մեղադրել է նաև չափից դուրս օսմանամետ կեցվածքի, ինչպես նաև եկեղեցական միջոցները վատնելու մեջ: Խարբերդից հետո Դիոնիսիոս Արդել-

⁶⁶ Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 202:

⁶⁷ Donabed, նշվ. աշխ., էջ 41:

նուր Ասլանը եղել է Հոմսի (Սիրիա) և ապա՝ Դիարբեքիրի եպիսկոպոսը: Ունեցել է ասորական ձեռագրերի հարուստ հավաքածու: Մահացել է 1933 թ.⁶⁸:

Խարբերդի Վերի թաղն ու «Եփրատ» քուլեջի համալիրը

Արևմտահայերի XIX դ. երկրորդ կեսի մշակութային և կրթական վերելքի պտուղներից օգտվեցին նաև ասորիները: Ինչպես նշվեց, խարբերդցի ասորիներից շատերը ստացել էին լավ կրթություն ոչ միայն ասորական, այլև հայկական, այդ թվում՝ բողոքական միսիոներների հիմնած դպրոցներում: Նրանցից ոմանք շարունակել են կրթությունը Խարբերդի հանրահայտ «Եփրատ» քուլեջում, որը 1878 թ. հիմնել էին ամերիկացի միսիոներները: Լինելով, ըստ էության, միսիոներական հաստատություն, քուլեջը բաց էր բոլոր հարանվանություններին՝ պատկանող քրիստոնյաների համար և

⁶⁸ Դիոնիսիոս Արդելնուր Ասլանից հետո Խարբերդի եպիսկոպոսական աթոռի ճակատագիրն անորոշ է: Ըստ որոշ վկայությունների, հաջորդ եպիսկոպոսը եղել է Կուրիլլոս Մանսուրը, ով նահատակվել է Մեծ Եղեռնի օրերին, ըստ մյուսի՝ աթոռը թափուր է մնացել:

Արևմտյան Հայաստանում բարձրագույն կրթության առաջատար հաստատությունն էր: Քուլեջը գտնվում էր Վերի թաղում և տասից ավելի շինություններից բաղկացած համալիր էր: Այստեղ երկու սեռերի ներկայացուցիչներն էլ կարող էին ուսում ստանալ. 1912 թ. 47 շրջանավարտներից երկուսն ասորի են եղել՝ մեկ տղա և մեկ աղջիկ⁶⁹ («Assyrian Progress»-ում հիշատակվում է քուլեջն ավարտած ասորուհիներից մեկի անունը՝ Սրբուհի Արսլան): Ինչպես նշվեց, ասորիները սովորել են նաև Խարբերդի այլ ուսումնական հաստատություններում՝ Կեդրոնական վարժարանում, «Մմբատյան» ճեմարանում, Ս. Կարապետ եկեղեցու նախակրթական վարժարանում, Վարի թաղի «աղջկանց վարժարանում», Կապուցինների վարժարանում: Ասորիներին հասու էր նաև Այնթապում (ներկայումս՝ Գազիանթեպ) գտնվող և նույնպես միսիոներների կողմից հիմնադրված «Կենտրոնական Թուրքիայի քուլեջը», որն ուներ բժշկական ֆակուլտետ: «Բաբելոնի» հեղինակների, թղթակիցների և նամակագիրների մեծ թիվը և հայոց լեզվին նրանց կատարյալ տիրապետումը (ներառյալ՝ հայերենով բանաստեղծություններ գրելը), վկայում է հայերենով լավ կրթություն ստացած ասորիների մեծ թիվը: Որոշ ասորիներ համագործակցում էին հայկական մամուլի հետ, ինչպես, օրինակ, կաթոլիկ ասորի բժիշկ Պիեր Դաշոն, ով Խարբերդի «Եփրատ» թերթում հրապարակում էր առողջապահությանը վերաբերող հոդվածներ⁷⁰ (դրանցից մեկն վերարտադրված է նաև «Բաբելոնի» համարներից մեկում), ինչպես նաև ֆրանսերեն էր դասավանդում «Եփրատ» քուլեջում⁷¹:

Խարբերդի հայախոս ասորիների միջավայրից է սերում Օսմանյան կայսրությունում ասորի ամենանշանավոր մտավորական Աշուր (ի ծնե՝ Աբրահամ⁷²) Յուսուֆը: Նա ծնվել է

⁶⁹ Trigona-Harrany, նշվ. աշխ., էջ 112, տողատակ 488:

⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 107:

⁷¹ Հայկ, նշվ. աշխ., էջ 335:

⁷² Մալճան Ե., «Անտիպ նոթեր», «Բաբելոն», Բ տարի, թիվ 17, մարտ 17, 1921:

1858 թ. Խարբերդում՝ դերձակ Սահակ Յուսուֆի ընտանիքում: Դպրոցական կրթություն ստանալով հարազատ քաղաքում, այն շարունակել է Այնթապի «Կենտրոնական Թուրքիայի քոլեջում», որը, սակայն, չի ավարտել: Երկար տարիներ դասավանդել է տարբեր դպրոցներում և միևնույն ժամանակ զբաղվել ինքնակրթությամբ: Աշուր Յուսուֆի կրթա-ծությունը լավագույնս վկայում է այն, որ նա ի վերջո դարձավ «Եփրատ» քոլեջի գրաբարի և գեղագրության ուսուցիչը:

Աշուր Յուսուֆը բողոքական էր⁷³ և ամուսնացած էր հայ ավետարանական պատվելիի դուստր Արշալույս Օղկասյանի հետ, ունեցել յոթ զավակ⁷⁴: Բողոքական լինելը, ինչպես նաև այն, որ Աշուր Յուսուֆի ծանոթությունն

Աշուր Յուսուֆի
դիմանկարը
“Assyrian Progress”
պարբերականից

ասորերենին սահմանափակվում էր միայն այբուբենով, չխանգարեց նրան դառնալ արևմտաստրական միջավայրում ազգայնականության գաղափարների առաջին նշանավոր ջատագովը: Երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո նա հիմնեց Օսմանյան կայսրությունում արևմտաստրական առաջին պարբերականը՝ *Մյուր-շիդ-ի-ասիրիյուն* («Ասորիների ուղեցույց») հանդեսը, որը լույս էր տեսնում Խարբերդում ասորատառ թուրքերենով: Այդ պարբերականում հրատարակված հոդվածների զգալի մասի հեղի-

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Աշուր Յուսուֆի ընտանիքի մասին տեղեկություններ են պարունակում իր դուստր՝ Ալիս Նազարյանի «Արյունոտ ժպիտը» գիրքը (Բեյրութ, 1963), ինչպես նաև ավագ որդու՝ Ռասիմ Յուսուֆի հայերեն գրված անտիպ հիշողությունները:

նակն ինքը՝ Աշուր Յուսուֆն էր: 1915 թ. ապրիլին Աշուր Յուսուֆը ձերբակալվեց թուրքական իշխանությունների կողմից և մի քանի օր անց՝ «Եփրատ» քոլեջի բոլոր հայ դասախոսների և իր եղբոր՝ Տոնապետի հետ միասին առանց դատաստանի սպանվեց: Ձերբակալության ժամանակ ոչնչացվեց Աշուր Յուսուֆի հեղինակած՝ գրաբարի դասագրքի միակ ձեռագիրը: Իր բազմաթիվ հոդվածներից բացի, պահպանվել են հայերեն և թուրքերեն գրված բանաստեղծությունները, որոնք հաճախ տոգորված են բողոքական օրհներգությանը բնորոշ ոգով և պատկերայնությամբ⁷⁵:

Բացի *Մյուրջիդ-ի-ասիրիյուն*-ից, Խարբերդում, 1910 թ., Դիոնիսիոս Աբդելնուր Սսլան եպիսկոպոսը ասորատառ թուրքերենով և արաբերենով հրատարակել է 9 էջանոց *Քատրվա սուրյայա* («Ասորական աստղ») պարբերականը՝ ըստ ամենայնի փորձելով հակադրել Աշուր Յուսուֆի *Մյուրջիդ*-ին, որի էջերում հաճախ սուր քննադատության է արժանացել: Նույն թվականին Խարբերդում թուրքերենով լույս է տեսել 4 էջանոց *Հայաթ* («Կյանք») հանդեսը, որի երկու էջերը ասորատառ, մյուս երկուսը՝ նույն տեքստը՝ արաբատառ թուրքերենով էին: Հանդեսը հրատարակել է ոմն Պաուլոսը, ով, ենթադրաբար, նույնպես հոգևորական է եղել: Թեև Խարբերդում գոյություն ունեին տպարաններ (այդ թվում՝ «Եփրատ» քոլեջում), ասորական տպագրական տառատեսակի բացակայության պատճառով, այս երեք պարբերականները ստեղծվել են ձեռագիր, ապա կրկնօրինակվել բազմատիպով:

Մեծ Եղեռնի օրերին Խարբերդի ասորիները լիովի կիսեցին հայերի ճակատագիրը: 1915 թ. հունիսի 26-ին Խարբերդի նահանգապետ Սաբիթ Բեյը հրաման արձակեց, ըստ որի հա-

⁷⁵Մտրվոց անգուգական *նահվիրան*, հրատ. Մտրվոց Հնգյակ Ընկերության, Բոստոն, 1919:

յերն ու ասորիները պետք է Միջագետք արքայութիւն⁷⁶: Սակայն նույն օրն ասորիներին թույլ տվեցին ժամանակավորապես մնալ քաղաքում, և թուրք ոստիկանները հայտնվեցին նրանց հայերից զանազանելու խնդրի առջև, ինչը, «Եփրատ» քոլեջի վերջին նախագահ Հենրի Ռիզսի խոսքերով, «այդքան հեշտ չէր, ինչպես կարող էր թվալ»⁷⁷: Ռիզսը նաև պատմում է, որ թուրք ոստիկանները պարտադրել էին ասորի տղաներին հայերի լքված ունեցվածքը ամբարել քաղաքի հայկական եկեղեցիներում⁷⁸: Հայերի և ասորիների ձերբակալման երկրորդ փուլը վրա հասավ նույն տարվա նոյեմբերին՝ հիմնականում Խարբերդի մերձակայքի Մեմլուրեթ-ուլ-Ազիզ (նախկինում՝ Մեզիրե, ներկայումս՝ Էլազըղ) քաղաքում, որտեղ գտնվում էին օսմանյան տեղական իշխանությունները, ինչպես նաև ԱՄՆ հյուպատոսությունը⁷⁹: 1920-ականների սկզբին Խարբերդում դեռ մնում էին որոշ թվով ասորիներ, ովքեր՝ ԱՄՆ-ում բնակվող իրենց հայրենակիցների օգնությամբ, փորձում էին ինչ-որ կերպ վերականգնել իրենց ազգային կյանքը, սակայն նրանք էլ, ի վերջո, ստիպված եղան լքել Խարբերդը:

Ասորիներից շատերին հաջողվեց հասնել ԱՄՆ և համալրել Մասաչուսեթսի ասորական համայնքը: 1924 թ. Վուսթերում բացվեց արևմտյան կիսագնդում ասորական առաջին եկեղեցին, որը Խարբերդի եկեղեցու անունով կոչվեց Սբ. Մարիամ: Մասաչուսեթսի համայնքի ոչ պաշտոնական առաջնորդը Յուսուֆ Աշուրի հորեղբորորդի, Կենտրոնական Թուր-

⁷⁶ Davis L., *The Slaughterhouse Province: an American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, New Rochelle, New York, Aristide D. Caratzas, 1989, էջ 143-144:

⁷⁷ Riggs, H., *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot (1915-1917)*, Gomidas Institute, 1997, էջ 119:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 135:

⁷⁹ Walker Ch., *Kharbert in 1915-1916*, in *Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2002, էջ 334:

քիայի քոլեջի շրջանավարտ, բժիշկ Աբրահամ Յուսուֆն էր (1866-1924), ով՝ ի տարբերություն իր գտարյուն ասորի ազգականի, մոր կողմից հայ էր⁸⁰: 1920-ականներին խարբերոցի ասորիների համայնք գոյացավ նաև Կալիֆորնիայում, որտեղ, ինչպես և Մասաչուսեթսում, սերտ կապեր էր պահպանում հայերի հետ: Ինչպես քանիցս նշվեց վերևում, այս համայնքը 1933-38 թթ. անգլերեն հրատարակում էր “Assyrian Progress” պարբերականը:

Խարբերոցի ասորիների՝ ԱՄՆ-ում ծնված երկրորդ սերնդի անգլախոս ներկայացուցիչները դեռ պահպանում էին հայերենի որոշ իմացություն և նույնիսկ ի վիճակի էին, ինչպես երևում է իրենց պարբերականի նյութերում, հայերեն սիրողական ներկայացումներ բեմադրել և ելույթներ ունենալ: Հայերենն, ի վերջո, միակ լեզուն էր, որով նրանք կարող էին հաղորդակցվել անգլերենը չյուրացրած իրենց ավագների հետ: Սակայն երրորդ սերնդին հայերենն այլևս չփոխանցվեց, և ԱՄՆ-ում մերձավորարևելյան այլախոս ասորիների թվի մշտական աճի հետ միասին սա հանգեցրեց նրան, որ XX դ. երկրորդ կեսին խարբերոցի ասորիների համայնքները՝ կորցնելով իրենց եզակի ինքնության կարևորագույն մաս հանդիսացող հայախոսությունը, աստիճանաբար տարրալուծվեցին: Թեև ասորական սփյուռքում, հատկապես՝ Մերձավոր Արևելքի ասորական համայնքներում, այսօր էլ քիչ չեն հայերեն իմացողները, նրանց հայերենը ոչ թե ժառանգված, այլ ձեռքբերովի է՝ հայերի հետ սերտ շփումների կամ հայկական դպրոցներում ուսում ստանալու արդյունք⁸¹:

⁸⁰ Աբրահամ Յուսուֆը եղել է 1919 թ. Փարիզի խաղաղ կոնֆերանսում ԱՄՆ ասորիներին ներկայացնող պատվիրակության անդամը:

⁸¹ Ի տարբերություն, Ուրֆայի հայախոս ասորիների, այսպես կոչված՝ «ուրֆալըների» ժառանգներից շատերն այսօր էլ Սիրիայում և նույնիսկ Հյուսիսային Ամերիկայում, պահպանում են հայերենը որպես «ընտանեկան լեզու»: Մենք անձամբ հնարավորություն ենք ունեցել հայերենով ազատ հաղորդակցվել Տորոնտոյում բնակվող «ուրֆալը» ասորիների հետ:

Մեծ Եղեռնը վերապրած որոշ ասորիներ հաստատվեցին Հայաստանում, մասնավորապես՝ Երևանի մերձակայքի Նոր Խարբերդ ավանում. նրանց թվում էր Աշուր Յուսուֆի որդի Ռասինը, ով ստալինյան բռնությունների տարիներին աքսորի ենթարկվեց (1940-ականներին Սիրիայից Հայաստան հայրենադարձվեց նաև Աշուր Յուսուֆի այրին՝ Արշալույս Օղկասյանը): Հավանական է, հայախոսության և խառն ամուսնությունների պատճառով այդ ասորիներն ամբողջությամբ ձուլվել են հայերին:

Խարբերդի ասորական եկեղեցին այսօր

Արևմտյան Հայաստանի խոշոր քաղաքներից Խարբերդը, թերևս, միակն է, որ Մեծ Եղեռնի հետևանքով ոչ միայն հայաթափվեց, այլև ֆիզիկապես վերացավ որպես քաղաք: Նրա մուսուլման և հատուկենտ ասորի բնակիչները 1920-ականներին վերաբնակեցվեցին Էլազրդում, շինությունները՝ ներառյալ «Եփրատ» քոլեջի համալիրը և Խարբերդի միջնաբերդի որոշ հատվածներն ավերվեցին և օգտագործվեցին որպես շինանյութ: Այսօր հին Խարբերդի տեղում ամայի սարալանջեր են, և միակ կանգուն շինությունն ասորական Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին է, որն այցելուների համար բաց է եղել մինչև 1998 թ., ապա կողպվել է⁸², «վերանորոգության» ենթարկվել և մասամբ մատչելի դարձել 2000-ականների սկզբներին:

⁸² Hewsen R., *Golden Plain: the Historical Geography of Tsopk/Karbert*, in *Armenian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2002, էջ 50:

АССИРИЙЦЫ ХАРБЕРДА В ПРЕДДВЕРИИ ГЕНОЦИДА 1915 Г.

Арман Акопян

(резюме)

В статье даётся обзор ассирийских общин Османской империи в преддверии Геноцида 1915 г., рассматривается их положение в османской системе *миллетов*, языковая ситуация, а также вопросы взаимоотношений с армянами. На конкретном примере ассирийской общины Харберда приводятся исторические свидетельства о присутствии ассирийцев в Харберде, даётся характеристика их социально-экономической и религиозной жизни, детально рассматривается вопрос об их языке, системе имён, образовании и периодических изданиях. Приводятся сведения о ведущем представителе интеллигенции харбердских ассирийцев Ашуре Юсуфе (в частности, вносится окончательная ясность в вопрос о его имени при рождении и конфессиональной принадлежности) и об издаваемом им журнале *Мюршид-и-асирийун* («Путеводитель ассирийцев»). Приводятся сведения о положении ассирийцев в период Геноцида армян 1915 г. и о состоянии их общин в США (Массачусетс, Калифорния). В статье, помимо научных исследований по теме, активно задействован материал из издаваемых харбердскими ассирийцами в США журналов «Вавилон» (1919-1921 гг.) и «AssyrianProgress» (1933-1938 гг.).

THE SYRIACS OF KHARBERD (KHARPUT) ON THE EVE OF THE 1915 GENOCIDE

Arman Akopian
(summary)

The paper addresses the plight of Syriac communities in the Ottoman Empire in the 19th century and on the eve of the 1915 Genocide. In particular, it addresses the status of these communities within the Ottoman *millet* system, discusses the spoken languages of the Syriacs and their relations with the Armenians. As for the specific case of the Syriacs of Kharberd (Kharput), the paper presents historical evidences of their presence in the town, provides snapshots of their social, economic and religious life, educational system and local press. The paper contains some information on the leading Syriac intellectual of Kharberd, Ashur Yusuf, and the *Myurshid-i-Asiriyun* (“Guide of the Assyrians”) periodical published by him in Kharberd, eliminating, *inter alia*, the uncertainties concerning Ashur Yusuf’s birth name and denomination. The paper shows that the Syriacs were meant to share the fate of the Armenians in Kharberd during the 1915 Genocide, as well as presents their expat communities in the United States (Massachusetts, California). Apart from scientific publications on the subject matter, the author used extensive material from “Babylon” and “Assyrian Progress”, two periodicals published by the Syriacs of Kharberd in the United States in 1919-1921 and 1933-1938 respectively.